

Cyberpesten aanpakken: graag een tandje meer!

Gie DEBOUTTE

Om de haverklap halen cyberpestincidenten het nieuws. Meestal gaat het om schokkende berichten. Zij zijn het spreekwoordelijke topje van de ijsberg. Recent onderzoek van de Universiteit Antwerpen leert dat bijna één op vijf van een representatieve groep leerlingen (zesde leerjaar tot en met vijfde jaar middelbaar onderwijs) het voorbije half jaar minstens éénmaal het slachtoffer werd van cyberpesten. Bijna zes procent meldde zich als cyberpestkop (Pabian, S., 2015; Erreygers et al., 2016). Vandaag weet niemand hoeveel Vlaamse scholen over een effectief anti(cyber)pestbeleid beschikken. Wel weten we dat ze vragende partij zijn voor extra ondersteuning (Vandebosch et al., 2011). De omvang van het fenomeen en de risico's die ermee gepaard gaan doen ons pleiten voor een meer krachtdadige aanpak. Dit artikel verkent wat binnen- en bovenschools kan gebeuren om cyberpesten het hoofd te bieden.

Diepere kijk op pesten via nieuwe media

Cyberpesten of digitaal pesten is een variant en in veel gevallen ook een verlengstuk van traditioneel pesten. De gekende mechanismen van uitsluiten, vernederen, pijnigen of intimideren krijgen in dit geval een technologisch kleedje. Zowel bij pesten als cyberpesten gaat het om (a) zich herhalend, (b) negatief en kwetsend gedrag ten aanzien van een slachtoffer en (c) er is ook sprake van een machtsonevenwicht tussen de dader(s) en het slachtoffer. Dit onevenwicht diept zich verder uit naarmate het (cyber)pesten aansleept. Olweus beschouwt pestgedrag als een vorm van proactieve agressie. Pesters beginnen eraan zonder enige vorm van uitlokking vanwege het slachtoffer (Olweus, D. A. & Limber, S. P., 2017).

Inspelen op groei behoeften

Kinderen en vooral jongeren maken vandaag intens gebruik van de nieuwe media. Hun mobiele telefoon, laptop en/of tablet, ... speelt perfect in op wat hun aandacht bezighoudt: kletsen en rondhangen met vrienden en vriendinnen, intiem contact onderhouden met het eigen liefje, spellen spelen, muziek beluisteren, filmpjes bekijken. Jongeren geven op die manier gestalte aan hun persoonlijk groei-proces en identiteit.

Zoals te verwachten valt, gaat het niet altijd om een vlekkeloos proces. Het doet bijvoorbeeld geen deugd als je onverwacht het mikpunt wordt van spottertijen, plots uit de groep wordt gegooid of ontdekt dat er een intieme foto van jezelf zonder jouw toestemming wordt gedeeld. Cyberpesterijen komen niet zelden hard aan. Zeker bij slachtoffers die ook offline worden gepest. Maar ook populaire en succesvolle jongeren, die niet vertrouwd zijn met dit soort negatieve boodschappen, kunnen hierdoor erg diep worden geraakt.

Het gaat om meer dan pestkop en slachtoffer

Bij pesten en cyberpesten gaat het om meer dan het conflict tussen dader(s) en slachtoffer. Pesten is een sociaal verschijnsel waarbij ook de omstanders een belangrijke rol spelen. Zij bepalen in zekere

zin of het (cyber)pesten zich op gang kan trekken en mag blijven doorgaan. Strategische (cyber)pesters rekenen immers op bijval en een groeiende invloed binnen hun peergroep/omgeving. Ze proberen al pestend hun positie binnen de groep te versterken (Veenstra et al., 2013). Hun intimiderend en stoer (cyber)pestgedrag levert hen niet alleen voordelen op maar krijkt ook hun populariteit en status op. Zolang de omgeving laat betijen, goedkeurende signalen uitstuurt of actief mee pest, houdt het (cyber)pesten aan. Pas als deze voordelen wegvallen of het omgekeerde effect opleveren, draaien de meeste pestkoppen bij (Salmivalli, 2010). Wie dat te laat beseft, belandt in een netelige positie en riskeert zelf gepest te worden (Colpin, H. & Deboutte, G., 2017).

Cyberpesten geeft pestkop(pen) extra troeven

Wat cyberpesten bijzonder maakt, speelt grotendeels in het voordeel van de cyberpesters. Zo lukt het digitale pesters makkelijker om anoniem te blijven. Hun grip op het slachtoffer neemt ook toe. Dankzij de nieuwe media kunnen ze immers dag en nacht toeslaan. Dankzij het internet krijgt elke pesterij bovendien een groter bereik. Hiermee kunnen pesters hun macht en aanzien in de groep versterken. Slachtoffers daarentegen worden opgezadeld met een groter gevoel van onmacht en controleverlies (Walrave, M. & Van Ouytsel, J. (Red.), 2014).

Omdat dader en slachtoffer niet rechtstreeks met elkaar in contact staan, voelen pestkoppen minder remming. Hun machtsspel met het slachtoffer escaleert daardoor makkelijker. Onderzoek leert dat de pijn van het cyberpesten het diepst snijdt bij slachtoffers die zowel on- als offline worden gepest (Van Cleemput et al., 2012). Deze kinderen en jongeren vinden amper een plek waar ze stressvrij zijn en weer (even) op adem kunnen komen. Het sociale isolement waarin ze terecht komen maakt deel uit van de pijn die ze moeten dragen.

Pestpijn weegt (zwaar) door

(Cyber)pesterijen geven aanleiding tot heel wat problemen. Gezien de vaak voorkomende samenhang tussen pesten en cyberpesten is het

haast onbegonnen werk om enkel in te zoomen op de gevolgen van cyberpesten (Olweus, D. A. & Limber, S. P., 2017; Arsenault et al., 2010; Coggan et al., 2012; Hinduja, S. & Patchin, P.W., 2010). Laat ook duidelijk zijn dat niet enkel de slachtoffers negatieve gevolgen moeten dragen. Zij krijgen op korte en middellange termijn te maken met angst en stress. Die vertaalt zich vervolgens in psychosomatische klachten, onaangepast gedrag in de klas en op school, psychisch onderuitgaan, een tanend eigenwaardegevoel, suicidaliteit, ... (Arsenault et al., 2010; Nakamoto, J. & Schwartz, D., 2010; Wolke et al., 2010). Gepeste jongeren raken bovendien sociaal (nog meer) geïsoleerd. Sommige slachtoffers vechten hun situatie letterlijk en figuurlijk aan. Hun reacties verglijden soms tot antisociaal en grensoverschrijdend gedrag (Deboutte, G., 2017). In een omgeving die weigert om verantwoordelijkheid op te nemen, is deze vorm van verweer soms de enige uitweg. De grens met wettige zelfverdediging is dan erg dun.

Pesten treft, zoals gezegd, ook de omgeving van het slachtoffer: de klas, de thuisplek, de klasleerkracht, de zorgleerkracht of de leerlingenbegeleiding, het CLB, de schooldirectie, de samenleving, enz.) delen in de klappen. In pestgroepen loopt de stress hoog op, zijn er meer conflicten en dalen de leerprestaties. Het contact en het vertrouwen tussen de leerlingen onderling en met de leerkracht(en) boet er bij in (Deboutte, G., 2017; Colpin, H. & Deboutte, G., 2017; Raskauskas et al., 2010; van der Ploeg, 2016). Gezinnen met gepeste kinderen lijden eveneens onder het gebeuren: de zorgen om het gepeste kind wegen door en voeden intrafamiliale spanningen. Omdat het pesten en cyberpesten blijft aanslepen, komen school en gezin nogal eens tegenover elkaar te staan. Dat gebeurt vooral wanneer scholen weinig initiatief nemen en/of de communicatie met de ouders verwaarlozen. Een artikel in *The Lancet Psychiatry* (2015, april) maakt duidelijk waar het op staat. Zo toont een grootschalig en goed onderbouwd onderzoek aan dat wie tijdens zijn jeugd door leeftijdsgenoten werd gepest, gemiddeld meer schade ondervindt dan iemand die tijdens de eerste acht levensjaren af te rekenen kreeg met fysieke en/of seksuele mishandeling (Lereya et al., 2015). De menselijke en maatschappelijke kost van (cyber)pesten mag dus niet worden geminimaliseerd. En dat ondanks de vaststelling dat er ook slachtoffers zijn die aangeven dat de voorbije pestervaringen hen (nadien) ook sterker hebben gemaakt¹.

De noodzaak van een integraal antipestbeleid

Vrijblijvende oproep aan scholen

In het nabije verleden hebben de VLOR (Vlaamse onderwijsraad, 2015) en de Vlaamse regering uiting gegeven aan de intentie om pesten en elke vorm van grensoverschrijdend gedrag tussen kinderen en jongeren te helpen bestrijden (Vlaamse regering, 2016)². De uitdaging bestaat erin om het welbevinden en welzijn van alle kinderen en jongeren te helpen garanderen. Kwaliteitsvol onderwijs vraagt om warme klassen en scholen.

Hoewel het Vlaams Netwerk Kies Kleur tegen Pesten van oordeel is dat scholen, leerlingen en ouders alles te winnen hebben met een duidelijk verwachtingskader³, wordt deze aanbeveling niet gevolgd. De overheid trekt, samen met de onderwijskoepels en CLB's, de kaart van de pedagogische vrijheid en de zelfregulering. In tegenstelling tot Nederland, Engeland, Ierland en de Scandinavische landen zijn Vlaamse scholen niet verplicht tot het hebben van een (liefst meer dan papieren) anti(cyber)pestbeleid. Sinds 1 augustus 2015 wordt

elke Nederlandse school verplicht om een sociaal veiligheidsplan te hebben. De Nederlandse onderwijsinspectie kijkt toe op de kwaliteit van het gevoerde beleid.

'Als gevolg van een aanpassing van de onderwijswetten zijn scholen in het primair- en voortgezet onderwijs per 1 augustus 2015 verplicht zorg te dragen voor een sociaal veilige school. De scholen mogen zelf bepalen hoe ze dit aanpakken. Wel moeten ze kunnen aantonen dat leerlingen zich veilig voelen en moet de sociale veiligheid van de leerlingen periodiek worden gemeten. Daarnaast moeten de scholen zorgen voor een verantwoordelijke voor de coördinatie van het pestbeleid en een vast aanspreekpunt voor leerlingen en ouders in het kader van pesten'.

(Bron: <http://www.nji.nl/Pesten-Beleid-Wet-en-regelgeving>; geraadpleegd op 3 september 2017)

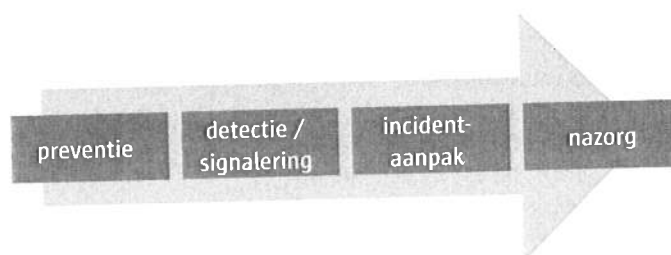
Diezelfde kwaliteitscontrole is in Vlaanderen (nog) niet mogelijk. Helaas neemt een deel van de scholen daardoor onvoldoende verantwoordelijkheid en staan Vlaamse leerlingen hiermee niet op gelijke voet. Wat in de ene school een certitude is, blijft in een andere school een blinde vlek en een flagrant bewijs van een gebrek aan professionalisme. Leerlingen (en hun ouders) die ernstig nadeel ondervinden, blijven op die manier in de kou staan. Dit druist in tegen de letter en de geest van het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind. Het Kinderrechtenverdrag stipuleert immers dat elk kind recht heeft op een stimulerende en geweldvrije leeromgeving.

De whole school approach: een uitdaging voor elke school

Gelukkig blijven andere scholen niet bij de pakken zitten. Op diverse manieren zetten ze in op het versterken van het welbevinden en het voorkomen van (cyber)pest- en ander onheus gedrag tussen kinderen. Onderzoek toont aan dat scholen het beste resultaat mogen verwachten van een school-brede en wetenschappelijk onderbouwde aanpak (= 'whole school approach') (Pearce et al., 2011; Ttofi, M. M. & Farrington, D.P., 2011; van Rooijen-Mutsaers, 2012; Hahn et al., 2007).

Kenmerkend voor de schoolbrede aanpak is dat pesten en cyberpesten in samenhang worden bekeken en aangepakt. Een integraal beleid beperkt zich niet tot het – hoe deskundig ook – blussen van brandjes maar combineert noodzakelijk vier actiesporen.

Figuur 1: de vier actiesporen van een schoolbrede aanpak

Schoolbreed werken betekent ook dat aanhoudend gemikt wordt op samenwerking, dialoog en het delen van verantwoordelijkheid. Een sterk en duurzaam beleid houdt in dat de school ervoor kiest

om (alle) leerkrachten en personeelsleden, alle leerlingen en alle ouders zo optimaal mogelijk te betrekken. Dat kan doorheen alle fasen van beleid, t.t.z. bij het uitdenken, implementeren, uitvoeren en/of evalueren van het beleid.

Beleidsvoerend vermogen als basis

De makers van het Australische *Friendly Schools project* (<http://www.friendlyschools.com.au/>) reiken scholen zes sleutelindicatoren aan. Indirect bevestigen ze het belang van het beleidsvoerend vermogen van de school. Hiermee staat of valt elk anti(cyber)pest-beleid. Schoolleiders, zorgteams en/of stuurgroepen 'welbevinden/pestpreventie' krijgen de aanbeveling om (ook voorafgaandelijk) werk te maken van:

- het introduceren van de vereiste kennis en competenties bij diegenen die het implementatieproces in handen zullen nemen;
- een ondersteunend schoolklimaat;
- het proactief uittekenen van een beleidsvisie en de daarmee samenhangende procedures en tools;
- het informeren, sensibiliseren en toerusten van alle partners;
- het creëren van een beschuttende en stimulerende schoolomgeving;
- een goede samenwerking tussen school, gezin en de schoolna-bije omgeving (Pearce et al., 2011).

Met Kotter op weg

Scholen die houvast zoeken bij het uitwerken en implementeren van hun 'sociaal veiligheidsplan' (lees: antipestplan) kunnen gebruikmaken van de acht stappen naar verandering, zoals die door Kotter werden uitgetekend (Kotter, 2012).

De stappen die hij noodzakelijk acht voor een succesvolle implementatie, zijn:

1. urgentie of veranderingsbereidheid creëren;
2. een leidende coalitie (stuurgroep) tot stand brengen;
3. een eigen visie uitwerken;
4. deze visie delen met alle betrokkenen: mede-eigenaarschap en draagvlak creëren;
5. obstakels wegwerken;
6. kortetermijn successen mogelijk maken en binnenhalen;
7. werk maken van duurzame begeleiding en ondersteuning;
8. de bereikte verandering(en) en leerervaringen borgen.

Hiermee maak je als school het verschil

Vijftien stapstenen

Leerkrachten en scholen steken de handen graag meteen uit de mouwen. Hieronder volgen 15 concrete aanbevelingen die in de lijn liggen van hogergenoemde indicatoren en implementatietips (Deboutte, G., 2017). Ze bouwen verder op evaluatief onderzoek uit binnen- en buitenland:

1. **Integreer het (cyber)pestactieplan** in het pedagogische project en de missie van de school.
2. Installeer een bkwame, **enthousiaste stuurgroep** ('vliegwiel-functie') en kies voor een taakverdeling met het hele team.
3. **Betrek zo goed mogelijk de leerlingen en de ouders.** Communiceer goed met hen. Doe dit van meet af aan. Stel een visietekst op en communiceer die op gepaste wijze en via verschillende kanalen naar alle schoolbetrokkenen. Kies voor een eenvoudig en enthousiasmerend taalgebruik.

4. **Sensibiliseer alle schoolbetrokkenen.** Maak duidelijk wat je als school van iedereen verwacht: welk gedrag kan niet? Welk gedrag wordt op prijs gesteld?
5. **Verduidelijk welke kaart de school zal trekken als er wat fout loopt (disciplineren).** Wijs op de consequenties en vervolgmaatregelen wanneer iemand de keuze maakt om in de fout te gaan.
6. **Stem het antipest- of pestpreventiebeleid af op het zorgbeleid** (zorgcontinuüm) van de school: expliciteer wat van iedereen wordt verwacht binnen de fasen van het integraal schoolbeleid (zie figuur 1).
7. **Zorg voor laagdrempelige meldpunten.** Verduidelijk waar en bij wie iedereen binnen of buiten de school terecht kan, mocht zich een probleem voordoen. Reik nuttige webadressen en/of andere contactgegevens aan.
8. **Versterk het zorgteam met minstens één digitale zorgleerkracht:** deze zorgfiguur/leerlingbegeleider is ICT-vaardig en beschikt over de vereiste communicatieve vaardigheden. Hij of zij maakt volwaardig deel uit van het zorgteam of de cel leerlingenbegeleiding en is dus vertrouwd met de hele werking.
9. **Zorg voor actief en adequaat toezicht** tijdens de vrijere momenten tijdens de schooldag. Ondersteun de toezichters door voldoende middagactiviteiten te voorzien. Maak mogelijk dat er snel extra volk kan worden opgeroepen (in geval van een manifest en flagrant incident).
10. **Zet in op verbindende communicatie voor, tijdens en na incidenten.** Maak werk van een herstelgerichte schoolcultuur en zorg dat alle leerlingen en leerkrachten vertrouwdsheid opbouwen met proactieve en herstel-cirkels.
11. **Investeer (aanhoudend) in de vorming van de directie, de stuurgroep en alle andere personeelsleden.** Deze vorming bestrijkt volgende thema's: jongeren en nieuw mediagebruik; welbevinden op school; pesten en cyberpesten; gespreksvaardigheden; hulp- en ondersteuningsgesprekken voeren; (crisis-) communicatie met leerlingen en ouders.
12. **Evalueer en meet op regelmatige tijdstippen wat jullie als school ondernemen.** Betrek hierbij alle schoolbetrokkenen.
13. Besteed als school expliciet **aandacht aan**
 - open, opinievormende gesprekken en werkvormen met de leerlingen: speel in op hun ervaringen en werk toe naar het expliciteren van klare verwachtingen en afspraken;
 - de bestaande wetgeving inzake (cyber)pesten;
 - specifieke onderwerpen die leerlingen aanbelangen: sexting, flaming, hate-boodschappen, cyberpesten, ...;
 - mediawijsheid en respectvolle communicatie op het internet;
 - (het belang van) wederzijdse ondersteuning bij problemen met leeftijdsgenoten of anderen.
14. **Doe beroep op peer supporters** zoals leerlingen-bemiddelaars, vertrouwensleerlingen, conflictlers, ... in de klas: deze positieve rolmodellen en steunfiguren moeten op hun beurt begeleid en ondersteund worden door leerkrachten.
15. Bouw een **netwerk** uit van schoolnabije deskundigen: inventariseer alle deskundigen waarop de school, de leerlingen en de ouders beroep kunnen doen om advies in te winnen of ondersteuning te vragen.

Gie DEBOUTTE

Voorzitter Vlaams Netwerk Kies Kleur tegen Pesten
Stafmedewerker UCLL en Tenz vzw

NUTTIGE INFORMATIE EN WEBSITES

Om de zoektocht naar de uitbouw van het schooleigen beleid te helpen vlotter, kunnen de volgende webpagina's en websites mogelijk een hulp zijn:

Antipestbeleid:

- <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/pesten-en-geweld-op-school-handreiking-voor-een-daadkrachtig-schoolbeleid>
- <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/werken-aan-een-verbindend-schoolklimaat-hoe-reageert-jouw-schoolteam-doeltreffend-op-pesten>
- www.kivaschool.be; www.kivaschool.nl
- www.kieskleurtegenpesten.be
- <https://mediawijs.be/tools/cyber-scan-appklare-toolskit-anticyberpestbeleid-je-school-vorm-te-geven>

Cyberpesten

- <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/stop-cyberpesten>
- www.mediawijs.be
- www.cyberpesten.be
- www.friendlyattac.be
- www.clicksafe.be
- <https://www.uantwerpen.be/nl/projecten/cyber-shoc/>

Vertrouwensleerlingen:

- <http://www.deconflixers.be/>

Ouders, mediawijsheid en cyberpesten:

- www.medianest.be
- www.veilionline.be

BIBLIOGRAFIE

- Ahtola, A. H. (2012). For children only? Effects of the KiVa antibullying program on teachers. *Teaching and Teacher Education*(28), 851-859.
- Arsenault, L., Bowes, L & S. Shakoor. (2010). Bullying victimization in youths and mental health problems: 'much ado about nothing?'. *Psychological Medicine*, 40, 717-729.
- Coggan, C., Bennett, S., Hooper, R. & P. Dickinson. (2012). Association between Bullying and Mental Health Status in New Zealand Adolescents. *International Journal of Mental Health Promotion*, 5(1), 16-22.
- Colpin, H. & Deboutte, G. (2017). KiVa: pesten stoppen doe je samen. *TOKK - Tijdschrift voor orthopedagogiek, kinderpsychiatrie en kinderpsychologie.*, 42(2), 85-91.
- Deboutte, G. (2017). *Pesten en cyberpesten in het onderwijs. Praktijk en beleid voor een veilige leeromgeving.* Antwerpen : Pelckmans Pro.
- Erreygers, S., Pabian, S., Vandebosch, H. & Baillien, E. (2016). Helping behavior among adolescent bystanders of cyberbullying : the role of impulsivity. *Learning and individual differences.* (ISSN 1041-6080-48), 61-67.
- Hahn, R., Fuqua-Withley, D., Wethington, H., Lowy, J., Crosby, A., Fullilove, M., Johnson, R., Liberman, A., Moscicki, E., Price, L., Snyder, S., Tuma, F., Cory, S., Stone, G., Mukhopadhyaya, K., Chatpadhyay, S., Dahlberg, L & TFCS. (2007). Effectiveness of Universal School-Based Programs to Prevent Violent and Aggressive Behavior. A Systematic Review. *American Journal of Preventive Medicine*, 33(2), 114-129.
- Hinduja, S. & Patchin, P.W. (2010, July 22). Bullying, Cyberbullying and Suicide. *Archives of Suicide Research*, 14(3), 206-221.
- Horrevorts, E. (2011). *De relatie tussen pesten en psychotische gedachten en de invloed van het pestklimaat van de klas. Masterproef Algemene Sociale Wetenschappen.* Utrecht : Universiteit Utrecht.
- Inchley, J. C.-D. (2016). *Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) Study: International Report from the 2013/2014 Survey.* (Vol. Health Policy for Children and Adolescents, n° 7.). Copenhagen: World Health Organisation, Regional Office for Europe.

- Jovonen, J., Schacter, H.L., Sainio, M. & Salmivalli, C. (2016). Can a school-wide bullying prevention program improve the plight of victims? Evidence for risk x intervention effects. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*(84), 334-344.
- Kotter, J. (2012). *Leading Change.* Boston: Harvard Business Review Press.
- Lereya, S.T., Copeland, W.E., Costello, E.J. & D. Wolke. (2015). Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood: two cohorts in two countries. *The Lancet Psychiatry*, 2(6), 524-531.
- Nakamoto, J. & Schwartz, D. (2010). Is peer victimization associated with academic achievement? A meta-analytic review. *Social Development*(19), 221-242.
- Olweus, D. A. & Limber, S. P. (2017). *Cyberbullying: A critical overview.* In B. (Bushman, *Aggression and Violence: A Social Psychological Perspective.* (pp. 225-240). New York : Routledge .
- Pabian, S. (2015). *A developmental perspective on personal and situational predictors and outcomes of adolescent cyberbullying perpetration : a longitudinal examination.* Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Departement Communicatiewetenschappen.
- Pearce, N., Cross, D., Monks, H., Waters, S. & Faconer, S. (2011). Current evidence of best practice in whole-school bullying intervention and its potential to inform cyberbullying interventions. *Australian Journal of Guidance and Counseling*(21), 1-21.
- Raskauskas, J.L., Gregory, J. Harvey, S.T., Rifshana, F. & I.M. Evans. (2010). Bullying among primary school children in New Zealand: relationships with prosocial behaviour and classroom climate. *Educational Research*, 52(1), 1-13.
- Salmivalli, C. (2010). Bullying and the Peer Group: A Review. *Aggression and Violent Behavior*, 15, 112-120.
- Ttofi, M. M. & Farrington, D.P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review. 7, 27-56.
- Van Cleemput, K., Vandebosch, H., Poels, K., Deboutte, G. & Bastiaensens, S. (2012). *Zes jaar onderzoek naar cyberpesten in Vlaanderen en daarbuiten: een overzicht van de bevindingen.* Antwerpen : Universiteit Antwerpen .
- van der Ploeg, R. (2016). *Be a buddy, not a bully? Four studies on emotional and social processes related to bullying, defending and victimization.* Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit.
- van Rooijen-Mutsaers, K. (2012). *Wat werkt tegen pesten?* Nederlands Jeugdinstituut .
- Vandebosch, H., Poels, K. & G. Deboutte. (2011). Cyberpesten bij jongeren: een zaak voor de school? (Majong, Red.) *Welwijs: wisselwerking onderwijs en welzijnswerk*, 22, 15-18.
- Veenstra, R., G. Huitsing, R. Koens, F. Munniksma, B. Oldenburg, R. Van der Ploeg, M. Sentse, & F. Velthausz. (2013). Veenstra, R., Het KiVa antipestprogramma: signaleren en tegengaan van pesten. 12 (2): 76-84. *Kind en Adolescent Praktijk*, 12(2), 76-84.
- Vlaamse onderwijsraad. (2015) *Advies over de preventie en de aanpak van pesten op school.* Brussel: Vlaamse Onderwijsraad.
- Vlaamse regering. (2016, 01 29). *Vlaamse ministers wijzen resoluut en verenigd pesten en andere vormen van geweld op minderjarigen af.* Opgehaald van www.ond.vlaanderen.be: www.ond.vlaanderen.be/nl/vlaamse-ministers-wijzen-resoluut-en-verenigd-pesten-en-andere-vormen-van-geweld-op-minderjarigen-af
- Walrave, M. & Van Ouytsel, J. (Red.). (2014). *Mediawijs online. Jongeren en sociale media.* Tiel: iMinds & uitgeverij Lannoo.
- Wolke, D, Copeland, W.E., Angold, A. & Costello, E.J. (2013). Impact of bullying in childhood and adult health, wealth, crime, and social outcomes. *Psychological Science*(24), 1958-1970.

NOTEN

1. Cf. <http://www.dezondag.be/isabelle-a/>
2. Zie persbericht van de Vlaamse regering op 29/01/2016; het standpunt in de tekst wordt ingenomen door de ministers van Onderwijs en Vorming (Crevits); Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (Vandeuren); Sport (Muyters) ; Media en Jeugd (Gatz).
3. Het netwerk heeft een wetenschappelijk onderbouwd kader voor ogen dat aan geeft op welke punten of indicatoren scholen zich best richten om tot goede resultaten te komen, t.z. het versterken van de school- en klassfeer en het terugdringen en voorkomen van pest- en cyberpestgedrag binnen de school. Dit kader expliciteert prioritair aandachtpunten maar zegt niet hoe scholen die punten moeten realiseren.